

مهندسی فرهنگی نهادینه کردن موضوعات دینی در جامعه با رویکرد قرآنی

حسین خاکپور^۱
زینب رنجبر همقاوندی^۲
مهرناز گلی^۳

چکیده

هدف: هدف از این پژوهش، یافتن راه حل مناسب قرآنی برای نهادینه کردن موضوعات دینی در جامعه و دانشگاه بوده است؛ زیرا تنها هنگامی می‌توان توقع اجرایی شدن احکام اسلامی و حکومتی را داشت که به صورت یک عادت درآمده یا در اصطلاح «نهادینه» شده باشند. **روش:** روش تحقیق حاضر، توصیفی اسنادی با تحلیل و بررسی روشهای ارائه شده در قرآن و ابزار گردآوری داده‌ها، مطالعه کتابخانه‌ای با استفاده از نرم‌افزارهای لازم و مراجعه به تفاسیر قرآن بوده است. **یافته‌ها:** یافته‌های حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که راه حل مناسب این موضوع را در گرو استفاده از سه بُعد «فضاسازی» با تکیه بر اصل اعتقاد به روز باز پسین و اصل برابری، «فرهنگ‌سازی» با تکیه بر خانواده و نهاد آموزش و پرورش و «استفاده از ابزار» با تکیه بر اصل تبلیغات انسانی و ابزاری و آموزش است. **نتیجه‌گیری:** نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهد که تنها با به کارگیری توأمان سه بُعد فضاسازی، فرهنگ‌سازی و استفاده از ابزار، می‌توان به هدف مورد نظر دست یافت.

واژگان کلیدی: مهندسی فرهنگی، نهادینه کردن، رویکرد قرآنی، فضاسازی، فرهنگ‌سازی.

◇ دریافت مقاله: ۹۱/۱۰/۰۵؛ تصویب نهایی: ۹۲/۰۳/۱۳.

۱. دکترای علوم قرآن و حدیث؛ استادیار دانشگاه سیستان و بلوچستان.

۲. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث (نویسنده مسئول) / آدرس: زاهدان، دانشگاه سیستان و بلوچستان، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، گروه علوم قرآن و حدیث / شماره: ۰۵۴۱۲۴۳۱۰۷۲ / Email: zeinabrangbarham6611@gmail.com

۳. دکترای علوم قرآن و حدیث؛ استادیار دانشگاه سیستان و بلوچستان.

الف) مقدمه

یکی از سیاستگذاری‌های مهم دولت در حوزه فرهنگ، بحث مهندسی فرهنگی است که در سال ۱۳۸۳ به دستور مقام معظم رهبری مطرح و کمیته عالی انقلاب فرهنگی بدان موظف شد. از اهداف مهم این حوزه، ترویج فرهنگ دینی و نهادینه‌سازی آن است؛ چرا که دین اسلام در ابعاد فردی و اجتماعی شامل دستورالعملهایی برای رشد و تعالی انسانهاست (نقشه جامع عالی کشور، ۱۳۸۹: ۱۸). با توجه به نکات یاد شده، این سؤالات مطرح است که: آیا قرآن کریم به عنوان کتاب تربیت و هدایت، الگوهایی را برای موفقیت در به کارگیری این دستورالعملها ارائه می‌دهد؟ قرآن کریم با اشاره به جوامع گذشته، چه روشهایی را برای فراهم آوردن زمینه‌های لازم جهت انجام فرهنگ‌سازی دینی مطرح می‌کند؟ مقاله پیش رو به عنوان نخستین مقاله با این موضوع، تلاش می‌کند تا پاسخهای مناسبی را برای سؤالات مطرح شده بیابد. لذا پس از مفهوم‌شناسی، راهکارهای قرآن برای نهادینه کردن موضوعات دینی را بیان می‌کنیم.

ب) مفهوم‌شناسی

۱. مهندسی فرهنگی

مهندسی فرهنگی - که نوعی سیاستگذاری کلان فرهنگی است - چیزی جز طراحی جامع و منسجم نظام مدیریت فرهنگی، به منظور دستیابی به ساختاری روشن و روزآمد نیست. (سیحانی‌نژاد و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۲؛ میرزمانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۴)

هدف از مهندسی فرهنگی، مسلط ساختن عقاید اسلامی بر تمامی رفتارهای فردی و اجتماعی افراد است که در سه مرحله ۱. ارزیابی وضعیت فرهنگی موجود، ۲. تعیین فرهنگ مطلوب و ۳. ارائه راهکار برای رسیدن به وضعیت مطلوب انجام می‌پذیرد. (زندوانیان نایینی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۲)

این مقاله با پیش‌فرض عقب‌ماندگی دینی در زمان حال و با تبیین فرهنگ دینی به عنوان مطلوب و ارائه راهکارهای قرآنی برای جا انداختن فرهنگ دینی جهت رسیدن به هدف مطلوب، در راستای تحقق بخشیدن به هدف مهندسی فرهنگی نگارش یافته است.

۲. نهادینه‌سازی

برای اینکه بتوان از موضوعات دینی توقع اجرایی شدن داشت، باید آنها را در فرایندی که از آن به نهادینه‌سازی یاد می‌شود، وارد کرد.

نهادی شدن^۱ به معنای فرایندی است که در آن، اعمال و تجارب اجتماعی به مقداری مداومت و استمرار پیدا می‌کنند تا به کردارهای همگن و هماهنگ دست پیدا کنند. (بیرو، ۱۳۷۰: ۱۸۱-۱۸۰؛ آبرکرامی و همکاران، ۱۳۶۷: ۱۹۷؛ گولد و کولب، ۱۳۶۷: ۸۷۶)

این واژه، معادل عادت است که فلاسفه و روان‌شناسان و علمای اخلاق اسلامی قدیم، از آن به عنوان اولین گام در جهت انجام اعمال به صورت خودکار یاد می‌کنند و از نظر این خلدون، چیزی جز تکرار و ممارست که مؤثرترین روش یادگیری است، نیست (اشرف جودت، ۱۳۷۸: ۲۱-۲۰؛ رسایی، بی‌تا: ۱۶۱). بنابر این، نهادینه‌سازی یا عادت‌سازی، همان ضمانت تحقق و اجرایی شدن رفتارهای دینی به عنوان هدف است. اقدام امام محمد غزالی در اختصاص یک چهارم کتاب الاحیاء به موضوع عادت و حدیث امام علی(ع) در این باب که می‌فرمایند: «للعاده علی کل انسان سلطان»، گواه بر اهمیت این موضوع می‌باشند. (اللیثی الوسطی، ۱۳۶۷: ۴۰۲؛ اشرف جودت، ۱۳۷۸: ۴۷)

برای رسیدن به موفقیت در نهادینه کردن موضوعات دینی در جامعه، باید از سه بُعد فضا‌سازی، فرهنگ‌سازی و ابزار لازم برای جهت‌دهی به افکار استفاده کرد. رابطه این سه بُعد با هم، مانند سه ضلع یک مثلث است که هر یک بر دیگری استوار بوده و نبودن هر کدام، سبب از بین رفتن ماهیت موضوع می‌شود.

یک) فضا‌سازی

اولین گام در بحث نهادینه‌سازی موضوعات دینی، ایجاد فضای مناسب برای بیان و ابراز آنها می‌باشد. فضا‌سازی^۲ به معنای فراهم کردن بستر مناسب و زمینه‌های لازم برای انجام کار فرهنگی است که نتیجه آن تحقق و اجرایی شدن موضوعات فرهنگی و کاهش اختلافات در این زمینه‌هاست. این واژه که از واژگان تازه‌تأسیس اما پر استعمال است، بیشتر در علم معماری

1. Internalization

2. Setting

۵۲۲ ♦ مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی ۵۶

و داستان‌نویسی برای نشان دادن اهمیت آماده‌سازی بستر جهت تأثیرگذاری و جلب نظر مخاطبان کاربرد دارد و به نظر می‌آید که از آنجا به علوم دیگر سرایت یافته است. همین کاربرد در این دو حوزه، خود به وضوح نشان از تسلط و حاکمیت فضا در تعیین عملکرد مخاطب دارد (بخارایی، ۱۳۹۱). می‌توان کارکردهای فضا را در موارد ذیل خلاصه کرد:

۱. فضا اولین شرط لازم برای تحقق تفکر، اندیشه و احساسات در ابعاد مختلف فردی و جمعی محسوب می‌شود که در انتقال پیامها نقش گسترده و مهمی دارد. (اسمیت، ۱۳۷۸: ۱۶؛ ربانی و وحید، ۱۳۸۱: ۳۹)

۲. فضا عرصه ظهور و بروز همه موضوعات است. به عبارت دیگر؛ همه فرهنگها و موضوعات اساسی برای رسیدن به نقش کاربردی و تأثیرگذاری خود نیاز دارند تا در جایی به مرحله بروز برسند که از آن به فضا تعبیر می‌شود. به قول گراف می‌یر: «فضا تنها عامل ارتباطی و اجتماعی است که می‌تواند به طور منطقی بر اجرای ارتباطات و کاهش فاصله‌های اجتماعی نظارت کند». (ربانی و وحید، ۱۳۸۱: ۳۸)

این فضا سازی چیز نامأنوسی از فرهنگ جامعه اسلامی نیست؛ به طوری که پیامبر(ص) نیز برای تشکیل جامعه نبوی به آن اقدام فرمودند. نخست، دعوت مخفیانه سه ساله جهت کسب آمادگی برای پذیرش یکتاپرستی و فاصله گرفتن از بت پرستی و بدویت و بعد از آن، فضا سازی مجدد برای اعلان عمومی و با دستور «وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ» (شعرا: ۲۱۴) انجام می‌شود. فضای ایجاد شده در راستای آگاهی بخشی به خویشان در مورد دین جدید و برخوردار شدن از حمایت‌های آنان انجام شد. اقدام ابراهیم(ع) در دعوت مردم به سوی یکتاپرستی که به تدریج و گام به گام و با ایجاد فضاهای مختلف بوده، نیز این چنین است:

- پرستش ظاهری ستارگان توسط حضرت ابراهیم(ع) و تذکر به افول و ناپایداری آنها: «فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ» (انعام: ۷۶).

- پرستش ظاهری ماه توسط حضرت ابراهیم(ع) (شیء بزرگ‌تر از ستارگان) و تذکر به افول و ناپایداری آن: «قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَئِنْ لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ» (انعام: ۷۷).

مهندسی فرهنگی نهادینه کردن موضوعات دینی در جامعه با رویکرد قرآنی ♦ ۵۲۳

- پرستش ظاهری خورشید توسط حضرت ابراهیم(ع) (شیء بزرگ تر و نورانی تر از ستارگان و ماه) و تذکر به افول و ناپایداری آن: «فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِعَةً قَالَ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ» (انعام: ۷۸).

- و در آخر، بعد از فراهم آوردن فضای لازم برای پذیرفته شدن حق، آن را ابراز می‌دارد: معرفی خداوند آفریننده زمین و آسمان که افول و زوال ندارد: «إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلدِّينِ فَطَرَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ حَنِيفًا وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ» (انعام: ۷۹). (مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۳: ۲۱۴؛ قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۳: ۲۹۶)

برای انجام فضا سازی نباید از این نکته غافل شویم که فضا، پدیده‌ای چند بعدی است و در تأثیرگذاری آن، عوامل مختلفی نقش دارند. برای مثال، در فضا سازی دینی توجه به دو اصل اعتقاد و برابری که برگرفته از شیوه دعوتی انبیای الهی است، می‌تواند سبب اثرگذاری بیشتر فضا شود. (ربانی و وحید، ۱۳۸۱: ۴۱)

دو فرهنگ سازی

فرهنگ^۱ دارای مفهوم وسیعی است که اندیشمندان قدیم و جدید را به خود مشغول داشته و آنها را وادار به نظریه پردازی حول این مفهوم کرده است،^۲ شاید تعریف ذیل را بتوان جامع ترین این تعاریف دانست: «فرهنگ یا تمدن به معنای کلیت در هم تافته‌ای است که شامل دانش، دین، هنر، قانون، اخلاقیات، آداب و رسوم و هر گونه توانایی و عادت‌هایی است که آدمی به عنوان عضوی از جامعه به دست می‌آورد، می‌باشد».^۳ (ساروخانی، ۱۳۷۰: ۱۶۵؛ آشوری، ۱۳۸۰: ۴۷؛ کوش، ۱۳۸۱: ۲۷؛ نویسندگان، بی تا: ۱۲۷)

با روشن شدن تعریف فرهنگ، باید بیان کنیم که دومین گام در نهادینه سازی موضوعات دینی که از آن به فرهنگ سازی یاد می‌شود، عبارت است از: «نمود عینی دادن و نهادینه کردن ارزشهای دینی در عملکرد افراد و صحنه‌های اجتماعی».^۴ (حوزه اندیشه قم: ۱۳۹۲)

1. Culture

۲. از معانی دیگر فرهنگ که در لغت آمده، عبارتند از: کتاب لغت، مجموعه آداب و رسوم، مجموعه علوم، معارف و هنرهای یک قوم. (آراسته‌خو، ۱۳۷۰، ج ۴: ۴۴۸)

۳. تعریف بیان شده که نخستین تعریف جامع از مفهوم فرهنگ است، توسط تایلور (Tylor - ۱۸۷۱م) بیان شده است.

برای فهم بهتر این مفهوم، به قرآن، کتاب فرهنگ که سرشار از شیوه‌ها و اصول فرهنگ‌سازی است، استناد می‌کنیم. پیامبر(ص) در جامعه‌ای مبعوث شدند که قتل و غارت، شیوه‌های درآمد و انساب و قبیله و عشیره، شرافت انسانها شمرده می‌شد. قرآن کریم با استفاده از فرهنگ جدید (دین اسلام) و ایجاد فضای برادری و برابری، با بهره‌گیری از فصاحت و بلاغتی که عرب آن را می‌شناخت و بدان افتخار می‌کرد و ملاحظت و شیرینی که او را شیفته و خاشع می‌کرد، تقوا را عامل شرافت بر نسب و خون: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَنْفَاكُمْ...» (حجرات: ۱۳) و تلاش و زحمت برای رسیدن به رزق حلال، به جای قتل و غارت: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا» (نساء: ۲۹) فرهنگ‌سازی کرد.

اعتقادی که در بین فرهنگ‌شناسان برای رسیدن به موفقیت در انجام کار فرهنگی وجود دارد، این است که همان‌گونه که غرایز و صفات از راه وراثت به انسان منتقل می‌شود، فرهنگ نیز طی وراثت اجتماعی در معرض تبادل قرار می‌گیرد. فرهنگ، تابعی از محیط است و انسان همان‌گونه که ابن خلدون بیان می‌دارد، موجودی اجتماعی و مدنی بالطبع است. در نتیجه، این وراثت از طریق فضای ایجاد شده در جامعه صورت می‌پذیرد. بررسی جامعه حضرت ابراهیم(ع) این نکته را به اثبات می‌رساند: «إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَائِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ - قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ» (انبیاء: ۵۳-۵۲). پاسخی که آنان به دعوت ابراهیم(ع) دادند، نشانگر فضای آلوده و نفوذ فرهنگ بت‌پرستی بر افکار و رفتار آنهاست و جمع آوردن نیز دلیلی بر هم‌سنخ شدن افراد آن جامعه با هم است. (طباطبایی، ۱۳۷۹: ۱۶۷؛ برن و کوف، ۱۳۸۰: ۱۴۰؛ پارسا، ۱۳۸۱: ۸۶؛ کوش، ۱۳۸۱: ۱۶۶)

در راستای انجام کار فرهنگی باید از متولیان این امر مدد گرفت. این بطوطه و ابن فضلان، مؤسسات و نهادهای اجتماعی را فرهنگ‌ساز می‌دانند که به صورت رسمی مانند نهاد آموزش و پرورش یا غیر رسمی مانند خانواده، این کار را انجام می‌دهند. (آزاد ارمکی، ۱۳۷۴: ۱۶۵-۱۶۴؛ میرفردی، ۱۳۸۶: ج ۱: ۴۸)

در ادامه به اختصار، به بررسی کارکرد مهم‌ترین آنها می‌پردازیم.

مهندسی فرهنگی نهادینه کردن موضوعات دینی در جامعه با رویکرد قرآنی ♦ ۵۲۵

- **نهادهای غیر رسمی:** منظور از نهادهای غیر رسمی، نهادهای بنیادشده‌ای‌اند که به صورت غیر مستقیم و بدون اینکه از طرف دولت برای نشر فرهنگ تأسیس شده باشند، دست‌اندرکار نشر فرهنگ هستند. انواع گروههای مردم‌نهاد مانند گروههای دوستی، فامیلی، سیاسی و... شامل این قسم می‌شوند که در این بین، کارکرد خانواده در بحث فرهنگ‌سازی، مهم‌ترین آنها محسوب می‌شود.

نهاد خانواده در بحث فرهنگ‌سازی، نقش عمده‌ای ایفا می‌کند. می‌توان کارکرد این نهاد اجتماعی را درباره فرهنگ در چهار مورد ذیل خلاصه کرد:

۱. خانواده اساسی‌ترین واحد جامعه محسوب می‌شود.
۲. خانواده، عامل انتقال فرهنگ است که هم در افراد خانواده و هم از طریق افراد خانواده، به جامعه رسوخ پیدا می‌کند.
۳. تربیت اجتماعی نسل از طریق خانواده انجام می‌پذیرد؛ زیرا خانواده اولین نهادی است که فرد در آن پا می‌گذارد و فرهنگ را از آن آموزش می‌بیند. علت این خطاب به پیامبر(ص) نیز این چنین است: «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ...» (طه: ۱۳۲). (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴: ۳۲۶؛ محمودیان و همکاران، ۱۳۸۳: ۷۸)
۴. مهم‌ترین دوران شکل‌گیری شخصیت که از زمان تولد تا هفت سالگی است، فرزند غالباً در خانواده پرورش می‌یابد که از دو جهت مهم است: نخست، اهمیت این دوران در یادگیری و نهادینه شدن موضوعات که می‌توان به روایت امام علی(ع) در این باب استناد کرد: «الْعِلْمُ فِي الصَّغَرِ كَالنَّقْشِ فِي الْحَجَرِ» (مازندرانی، ۱۴۲۱، ج ۶: ۴۲۴) و دوم، اهمیت این سن در همانندسازی و الگوبرداری کودک در خانواده. واضح است که نوع برخورد والدین با موضوعات دینی، نوع عملکرد فرزندان را به وجود می‌آورد، چنان که نماز خواندن کودکان به تقلید از والدین و در کنار ایشان، نمونه‌ای از این گونه الگوبرداری است. (قائمی، ۱۳۶۵، ۷۵؛ پارسا، ۱۳۸۱: ۸۲؛ مطهری، ۱۳۸۶: ۵۶؛ بیگی، ۱۳۸۹: ۳۶۹)

وجود این عوامل سبب شده تا اثرات تربیتی خانواده به عنوان یک نظام آموزشی تا سالیان دراز باقی بماند(آشوری، ۱۳۸۰: ۱۱۸). آیت‌الله جوادی آملی از نقش عظیم خانواده در تربیت این گونه یاد می‌کنند: «با توجه به آیات الهی اگر گفته شود که هدایت و ضلالت افراد مرهون هدایتها و گمراهی‌های خانوادگی است، سخنی به گراف گفته نشده است». (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۵۰)

شأن نزول بسیاری از آیات قرآن کریم نیز به وفور، نوع عملکرد افراد را که تقلیدی کورکورانه و بدون تفکر و تنها به پیروی از آبا و اجداد خود بوده است، بیان می‌کند که خود دلیلی محکم بر نقش عظیم تربیتی خانواده است: یهودی‌ها عدم ایمان‌پذیری خود را این‌گونه مدلل می‌سازند: «وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا...» (بقره: ۱۷۰)؛ مهاجرکنندگان با حضرت یوسف (ع) دین پدران خود را نیکو می‌پندارند (یوسف: ۴۰)؛ بت پرستان زمان حضرت ابراهیم (ع) کار خود را با استناد به کار پدران خود توجیه می‌کنند (شعرا: ۷۴-۷۰) و بالاخره، بهانه‌جویان دین‌گریز، دعوت پیامبر اکرم (ص) را به جهت پیروی از آباء خود رد می‌کردند (اعراف: ۲۸؛ مائده: ۱۰۴؛ زخرف: ۲۲). (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۱۶: ۱۳۳؛ ج ۹: ۷۹؛ ج ۷: ۲۰۶؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵: ۳۹۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۵۷۶؛ نجفی خمینی، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۶۳؛ شاذلی، ۱۴۱۲، ج ۱: ۱۵۵؛ شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۱: ۱۹۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۴: ۳۸۷؛ جعفری، بی‌تا، ج ۵: ۳۹۱)

- **نهادهای رسمی:** مراد از آن، سازمانهای انتقال‌دهنده فرهنگ است که اصولاً هدف از ایجاد آنها انجام کار فرهنگی بوده و با تکیه بر این اصل بنا شده‌اند و فرد مستقیماً در آنها تحت تعلیم قرار می‌گیرد. خانه‌های فرهنگ محله، کانونهای فکری و پرورشی و به طور کل همه نهادهای تأثیرگذار فرهنگی دولتی از این دسته‌اند که در این بین، نقش آموزش و پرورش ویژه است.

متوالی امر نشر فرهنگ در جامعه، نهاد آموزش و پرورش است که به جهت انتقال همه آنچه از آن با عنوان فرهنگ یاد می‌شود و هم به دلیل فرهنگ‌پذیر کردن افراد جامعه، از آن به عنوان مهم‌ترین سازمان رسمی مددکار خانواده و سایر نهادهای اجتماعی که بدین منظور در جامعه دایر شده‌اند، یاد می‌شود (قائمی، ۱۳۶۵: ۲۵-۱۹). اهمیت این نهاد که به معنای جامع کلمه می‌باید نهاد آموزش و پرورش باشد، در انتقال و نهادینه‌سازی فرهنگ زمانی بیشتر می‌شود که بدانیم از آموزش ابتدایی تا سطح عالی دانشگاه را در بر می‌گیرد و این به مثابه عمر یادگیری انسان است که نقش اساسی را در هویت اجتماعی انسان بازی می‌کند. امام علی (ع) در نامه‌ای به فرزندشان امام حسن (ع) در مورد اهمیت این سن چنین می‌فرماید: «وَ إِنَّمَا قَلْبُ الْوَالِدِ الْوَالِدِ الْوَالِدِ مَا أَلْقَى فِيهَا مِنْ شَيْءٍ قَبْلَهُ فَبَادِرْتُكَ بِالْأَدَبِ قَبْلَ أَنْ يَفْسُوَ قَلْبُكَ». (نهج البلاغه، نامه: ۳۱؛ ملکی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۹۰)

علاوه بر این، حضور معلمان در این حوزه، هم از حیث آموزشی و هم از حیث تربیتی، بسیار اهمیت دارد. خداوند پیامبر اکرم (ص) را به عنوان برترین انسان، معلم بشریت قرار داد تا

مهندسی فرهنگی نهادینه کردن موضوعات دینی در جامعه با رویکرد قرآنی ♦ ۵۲۷

از طرفی افراد جامعه دینی را تربیت: «وَيُزَكِّهِمْ» و از طرف دیگر، آموزش دهد: «وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» (جمعه: ۲). باید دانست که نقش معلم در الگو بودن نیز حائز اهمیت است. در تفسیر آیه «وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا...» (بقره: ۳۴) آمده است که فرشتگان آدم (ع) را که معلم آنان بود، سجده کردند (جوادی آملی، ۱۳۸۷/ج، ج ۱: ۱۳۲). اگر از این سجده استفاده تمثیلی کنیم، می‌توان گفت تأثیرگذاری معلم به حدی است که فرد را وادار به متابعت و پیروی از سیستم خواهد کرد.

این نظام برای برخورداری از حداکثر تأثیر و توانمندی خود در ایفای این مسئولیت می‌باید دارای دو مؤلفه اساسی باشد: ۱. فعالیت مؤثر: نهاد آموزش و پرورش در صورتی موفق است که اقدامات فرهنگی انجام شده، توسط آن متناسب با نیازهای فرهنگی آن جامعه باشد، چنانچه «ترویج آموزه‌های قرآن کریم و معصومین (ع) در تربیت علمی» و «نهادینه‌سازی نگرش اسلامی در برنامه‌ها و متون آموزشی» فعالیت متناسب با نیازهای فرهنگی جامعه است، که در نقشه جامع علمی کشور گنجانده شده است (نقشه جامع علمی کشور، ۱۳۸۹: ۱۸-۱۵). ۲. خلاقیت: در جهان معاصر جوامعی که خلاقند و نه مقلد، پویا و نه منفعل، مسائل را با شیوه‌های نوین و نه با شیوه‌های منسوخ و کهنه بیان می‌کنند، می‌توانند فعال باقی بمانند. (شعاری‌نژاد، ۱۳۸۶: ۳۶۱-۳۶۰)

نقش عظیم آموزش و پرورش در فرهنگ‌سازی موضوعات دینی را می‌باید در ایجاد قابلیت و تحریک ذهنی در افراد جامعه برای پذیرش باورهای مناسب دینی و آموزش آنها و از طرف دیگر، در نهادینه‌سازی آنها دانست؛ چرا که اولاً، مسئولیت دارد تا با توجه به احتیاجات، مشکلات موجود در عرصه دین را شناسایی کرده و در مرحله بعد، وظیفه ارائه راهکارهای مناسب برای حل آنها را از طریق برنامه‌ریزی آموزشی و گنجاندن در مواد درسی به عهده دارد. (شریعتمداری، ۱۳۶۵: ۶۷؛ پارسا، ۱۳۸۱: ۸۱)

سه) ابزار

برای ایجاد جامعه‌ای که بتوان در آن توقع اجرایی شدن پدیده‌های دینی را داشت، نیازمند ابزار مناسبی هستیم که به کارگیری صحیح آن، سومین گام در جهت نهادینه‌سازی موضوعات دینی است. در واقع؛ ابزار ضامن تحقق ایجاد فضای مناسب و فرهنگ‌رسانی صحیح در حوزه موضوعات دینی و شاه‌کلید موفقیت و دستیابی به مطلوب است که می‌باید با بهره‌گیری از

اصول و روشهای اسلامی و به‌روز رسانی آنها می‌باید به احیای فرهنگ اسلامی پرداخت. (پیروزمند، ۱۳۸۶، ج ۱: ۹۶)

- تبلیغات

تبلیغ به معنای آگاهی‌بخشی و رساندن پیام است. این امر در دنیای امروز با هدف ارتقای سطح علمی جامعه، برانگیختگی و ایجاد انگیزه در جامعه و به دنبال آن، بسیج افکار و نیروهای مردمی در جهت هماهنگی با اصل مورد نظر صورت می‌پذیرد (زورق، ۱۳۳۸: ۴۰ و ۶۹؛ مطهری، ۱۳۷۷: ۳۴). تبلیغ به جهت دارا بودن شرط رسانندگی از آموزش رسمی مؤثرتر واقع می‌شود؛ چرا که با ایجاد فضای مناسب و به دنبال آن با انتقال فرهنگ مد نظر به افکار انسانها جهت می‌دهد، شیوه پیامبران این نکته را نشان می‌دهد: «وَ مَا عَلَيْنَا إِلَّا الْأَبْلَغُ الْمُبِينُ» (یس: ۱۷). (زورق، ۱۳۳۸: ۳۹؛ طباطبایی، بی‌تا: ۳۳)

از مسائلی که در تبلیغات حائز اهمیت است و سبب موفقیت یا عدم موفقیت آن می‌شود، عنصر زمان است. مقتضیات تبلیغی زمانها برای برنامه‌ریزی مناسب در هر عصر، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. زمان‌شناسی به برنامه‌ریزان این امکان را می‌دهد تا با زمان، ابزارها و شیوه‌های تبلیغی را متحول کنند؛ همچنان که روش پیامبران بزرگ (ع) این‌گونه بوده است؛ چنان که در دورانی که سحر و جادوگری حرف اول را می‌زد، معجزه حضرت موسی (ع) متناسب با آن، اژدها شدن عصا شد: «وَ أَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَءَاهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌ...» (نمل: ۱۰)؛ زمان دیگر، درمان و طبابت رواج یافت؛ معجزه حضرت عیسی (ع) شفای بیماران قرار گرفت: «وَ تُبْرِئُ الْأَكْمَةَ وَ الْأَبْرَصَ بِإِذْنِي...» (مائده: ۱۱۰) و دیگر زمان در عصر فصاحت و بلاغت، معجزه حضرت محمد (ص)، قرآن قرار گرفت: «اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ...» (زمر: ۲۳). (مطهری، ۱۳۷۷: ۲۱۳؛ محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۰: ۱۹۵؛ مطهری، ۱۳۸۶/الف: ۷۸). اگر بخواهیم در زمینه نهادینه کردن موضوعات دینی به موفقیت دست پیدا کنیم، باید همگام با زمان، علاوه بر بهره‌گیری از شکلهای سنتی تبلیغ، از قالبهای جدید آن غفلت نورزیده، خود را به آن مجهز کنیم (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۰: ۲۷؛ تمنا، ۱۳۸۳: ۷۶). بهره‌گیری از دو شیوه تبلیغی انسانی و ابزاری به صورت توأمان و بسیج همه توانمندی‌ها در این زمینه، ما را به هدف نهادینه‌سازی موضوعات دینی نایل می‌کند.

تبلیغات مستقیم و انسانی؛ مبلغان دینی: دین پدیده‌ای «الهی - اجتماعی» و شامل مجموعه‌ای از عقاید، اخلاق، قوانین و مقررات است که برای اداره فرد و جامعه انسانی لازم

مهندسی فرهنگی نهادینه کردن موضوعات دینی در جامعه با رویکرد قرآنی ♦ ۵۲۹

است (حکیمی، ۱۳۸۶: ۲۳). از نگاه دورکیم، جامعه‌شناس معروف فرانسوی، دین مظهر قدرت جامعه و از دیدگاه وبر، دین تعیین‌کننده جهت جامعه است. این تعاریف، خود گواه سامان‌بخشی نظام یک جامعه به وسیله دین است و همین عامل سبب شده تا نیروهای مخالف با فعالیت مستمر خود اجازه حاکمیت به دین را ندهند (جوادی آملی، ۱۳۸۷/ب: ۶۰-۵۸). امروزه به طور مستمر از طریق رسانه‌های جمعی، محیط‌های آموزشی همچون مدارس و دانشگاه‌ها و ... هزاران نوع اندیشه به جوامع صادر می‌شود که بسیاری از آنها ضد دین و به صورت شبهاتی وارد بر مذهبند. لذا در هر جامعه‌ای عده‌ای به تحصیل علوم دینی و مذهب رایج آن جامعه می‌پردازند تا بتوانند دین یا همان قوانین و مقررات را به صورت امری اجرایی درآورند. حوزه‌های علمیه و مبلغان دینی ما مسئول پاسداری از ایمان جامعه و تعلیم و تبلیغ در آن هستند؛ چنان که کشیش‌ها در مذهب مسیحیت و موبدان در کیش زرتشتی این مهم را برعهده دارند (مطهری، ۱۳۷۳: ۳۱). امام (ره) از نقش هدایتی و تبلیغی روحانیون این طور تعبیر می‌کنند: «روحانیین که مربی انسانها هستند، به جای انبیا نشسته‌اند، مبعوث از طرف انبیا هستند» (امام خمینی، ۱۳۸۴: ۶۷). آیه نقر هم به خوبی رسالت مهم مبلغان دینی را روشن ساخته و این نهاد را مسئول انجام دو وظیفه مهم کرده است: «فَلَوْ لَا نَفَرَمِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لَيَتَفَقَّهُوْا فِي الدِّيْنِ وَ لِيُنذِرُوْا قَوْمَهُمْ اِذَا رَجَعُوْا اِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُوْنَ» (توبه: ۱۲۲). «تفقه» به معنای شناخت عمیق از دین در همه معارف است و ابلاغ و انذار (طبرسی، ۱۳۶۰: ج ۱۱: ۲۴۰؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۵۵۰؛ قرآنی، ۱۳۸۳، ج ۵: ۱۶۴؛ مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۴: ۱۱۸؛ فلاح زاده، بی‌تا: ۸).

امروزه با توجه به نیازمندی‌های بشر در این عصر و نوجوانی نسل جدید، در عرصه تبلیغ دین نیازمند به کارگیری ابزار جدید و روشهای نو و به‌روز هستیم. نیاز به بازنگری در روشهای انتقال موضوعات دینی همان تفقه در دین است که برای دستیابی به موفقیت حداکثری در تبلیغ دین که هدف اصلی از تشکیل حوزه‌های علمیه است باید صورت پذیرد (مطهری، ۱۳۷۷: ۲۹۱). علاوه بر این، بسیاری از موضوعات دینی در جامعه امروز ما نیازمند به عنوان و قالب جدیدی است که در درون آن بتواند به راحتی خود را عرضه کند و مورد پذیرش قرار گیرد. به عبارت دیگر؛ جامعه ما نیازمند هنرمندی در تبیین است. این مهم که رهبر فرزانه انقلاب از آن با عنوان «بسته‌بندی و ویتربین‌سازی و ارائه هنرمندانه» یاد کرده و سخت بر آن تأکید ورزیده‌اند، یکی از مهم‌ترین شرطهای موفقیت در تبیین اندیشه اسلامی در سطح جامعه است (مرتضوی، ۱۳۸۸). جمود و تحجر و عدم پذیرش تغییر توسط برخی از افراد،

۵۳۰ ♦ مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی ۵۶

سبب رکود موضوعات دینی و عملی نشدن آنها می‌شود. امام خمینی (ره) به عنوان یک مبلغ آگاه و بینا، خطر این گونه افراد و طرز تفکر را بیان فرموده‌اند: «امروزه عده‌ای با ژست تقدس‌مآبی چنان تیشه به ریشه دین و انقلاب و نظام می‌زنند که گویی وظیفه‌ای غیر از این ندارند. خطر تحجرگرایان و مقدس‌نمایان احمق در حوزه‌های علمیه کم نیست». (حسینی، بی‌تا: ۴۳)

در بحث فرهنگ‌سازی دینی، توجه مبلمان به سه اصل ذیل از اهمیت شایانی برخوردار است:

۱. *اصل قرآن محوری*: قرآن نسخه هدایت بشری است که کمال انسانی در گرو به کارگیری رهنمودهای آن است: «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمٌ...» (اسراء: ۹). لذا می‌باید تمامی حرکتها و فعالیتهای فرهنگ‌سازی را بر اساس رهنمودهای قرآنی بازسازی کرد؛ چنان که جامعه پیامبر (ص) تماماً بازسازی شده آیات قرآن بود. در روایت، اخلاق قرآنی ایشان این‌گونه توصیف شده است: «خُلِقُ رَسُولُ اللَّهِ الْقُرْآنُ». (طباطبایی، ۱۴۱۶: ۱۲۶؛ نیلی‌پور، ۱۳۸۷: ۱۰-۹)

۲. *اصل حدیث‌شناسی*: معصومین (ع) به عنوان ثقل اصغر و جامعه‌سازان بعد از پیامبر (ص) می‌باشند که مدیران فرهنگی جامعه دینی و احیاکنندگان اصلی قرآن محسوب می‌شوند. برای جامعه‌سازی دینی موظفیم تا به شیوه‌های مدیریتی آنان رجوع کنیم. (نیلی‌پور، همان: ۱۲-۱۴)

۳. *اصل آسیب‌شناسی و آسیب‌زدایی*: هر کار فرهنگی دچار آفتها و آسیبهایی خواهد شد. واگذار شدن امور به دست غیر متخصصان و نااهلان، عدم برقراری ارتباط بین فرهنگ دینی و مخاطبان، نمونه‌هایی از این دستند. لذا از مشخصات مدیریت فعال، شناسایی این مشکلات است. امام صادق (ع) مبلمان روشن‌بین و آگاه به مقتضیات زمان را این‌گونه توصیف می‌فرمایند: «الْعَالِمُ بِزَمَانِهِ لَا تَهْجُمُ عَلَيْهِ الْوَابِسُ». (محمدی ری‌شهری، ۱۴۱۶، ج ۲: ۱۱۵۸؛ نیلی‌پور، ۱۳۸۷: ۶۳-۵۹)

تبلیغات غیر مستقیم و ابزاری؛ وسایل ارتباط جمعی: استفاده از رسانه‌های جمعی در گذشته نیز در انتقال فرهنگ از ارزش ویژه‌ای برخوردار بوده است. اما به سبب محدودیت آن، تنها به شکل کتاب، آن هم در نسخه‌های محدود خطی در اختیار قشر خاصی از افراد قرار داشت (تمنا، ۱۳۸۳: ۱۰۲-۱۰۱). با رشد سریع فناوری و به وجود آمدن رسانه‌های جمعی در جوامع، ارتباط شکل جدیدی به خود گرفت. امروزه وسایل ارتباط جمعی در انواع اشکال خود، از بنگاههای نشر کتاب، شبکه‌های رادیویی و تلویزیونی و اینترنتی و مطبوعات، تبدیل به

مهندسی فرهنگی نهادینه کردن موضوعات دینی در جامعه با رویکرد قرآنی ♦ ۵۳۱

ابزارهای بسیار مؤثر در ایجاد فضا و به تبع آن انتقال فرهنگ شده‌اند. (ارغنده پور، ۱۳۸۳: ۷۰؛ گروه مطالعاتی دانشکده امنیت ملی، ۱۳۸۸: ۲۳)

اهمیت این رسانه‌ها تنها در کمک به فراگیر کردن موضوعات در جامعه مورد نظر نیست، بلکه در هم نوردیده شدن مرزها و جهت‌دهی به افکار طیف عظیمی از افراد بشر، به اهمیت آن افزوده است و این نیست مگر به سبب کارکردهای مختلفی که این رسانه داراست. در بُعد نهادینه کردن موضوعات دینی، کارکرد رسانه‌ها ازدو جهت حائز اهمیت است:

۱. **کارکرد آموزشی و تبلیغی رسانه‌ها در فرهنگ‌سازی دینی:** رابطه آموزشی دین و رسانه، قدمتی به اندازه اختراع صنعت چاپ دارد، که به عنوان اولین رسانه جمعی در سطح وسیع سبب شد تا رهبران، عقاید، آرا و نظرات خود را در سطح وسیع منتشر کرده، در اختیار همگان قرار دهند و در جهت پذیرش فرهنگ دینی مورد نظر استفاده کنند. کتابهای آسمانی از جمله قرآن، در دسترس خوانندگان بیشتری قرار گیرد و فرهنگ دینی آن به تمام طبقات سرایت کند و حتی در برخی از موارد، عامل تغییر در جامعه شود. (هوور و نات باندلای، ۱۳۸۲: ۲۱۹؛ تمنا، ۱۳۸۳: ۱۰۲؛ آزاد ارمکی، ۱۳۸۶: الف)

۲. **کارکرد جهت‌دهی و اثرگذاری بر افکار:** همان طور که گفته شد، دین به عنوان ابزار جهت‌دهنده به خط و مشی زندگی افراد، نوع جامعه، سیاست، اقتصاد و فرهنگ را معین می‌کند و در پیشبرد مقاصد حکومتها تأثیرگذار است و همین نقش عظیم دین است که کشورهای سلطه‌جویی که ابزار قدرتمند رسانه‌ها را در دست دارند، تحریک می‌کند تا با استفاده از جنگ روانی، که این نیز دستاورد این رسانه‌هاست، بر عقاید و مذاهب دیگر در جهت مطلوب خود اثر گذارده، عقاید افراد را به نفع خود دگرگون کنند. (آشنا، ۱۳۸۴: ۱۰۳؛ گروه مطالعاتی دانشکده امنیت ملی، ۱۳۸۸: ۳۳)

ایجاد شبکه‌های متعدد ضد اخلاقی ماهواره‌ها، شبکه‌های مستهجن اینترنتی و سینمای هالیوود، مثالهایی از این گونه تلاشهاست. این امور سبب شده تا فرد مصرف‌کننده این گونه تفکرات، فرهنگ بومی و دینی خود را با فرهنگ وارداتی معاوضه کند. در نتیجه فراگیر شدن فرهنگ تحمیل شده، قدرتها توان سلطه بر کشورهای دیگر را به دست خواهند آورد.

داستان افک به همسر پیامبر(ص) که در قرآن مطرح می‌شود و تأثیرگذاری آن بر روی افکار مسلمانان که سبب شد این تهمت را باور کرده، آن را در همه جا نقل و بدین سبب موجبات آزار پیامبر(ص) را فراهم آورند، نشان از تأثیرگذاری رسانه‌های جمعی بر ذهن

مخاطبان دارد (مطهری، ۱۳۸۱: ۴۰-۲۹). تبلیغ دین آن هم با ابزار ارتباط جمعی در تعالیم دین آنقدر اهمیت دارد که خداوند به قلم، این ابزار ارتباط، سوگند یاد کرده است: «ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ» (قلم: ۱) و اگر قائل به توفیقی بودن نام سور باشیم، نامگذاری این سوره بدین نام از سوی خداوند تعالی، نشانی جز از عظمت و تأثیرگذاری آن نخواهد داشت. (معرفت، ۱۳۷۵: ۷۷)

باید اعتراف کرد که تبلیغات ابزاری، از حیث تأثیرگذاری، از تبلیغات انسانی مؤثرتر واقع می‌شوند. البته برای اثربخشی بیشتر تبلیغات، می‌باید از هر دو شیوه آن به صورت توأمان بهره گرفت. داستان هارون و گوساله سامری این مهم را اثبات می‌کند. قرآن کریم بیان می‌کند هنگامی که موسی (ع) به میقات رفته بودند، برادرشان را به عنوان جانشین خود برای تبلیغ و ابراز دین در میان مردم باقی گذاردند. اما با این وجود، تبلیغات سامری و دمیدن در گاو ساختگی که از آن صدای گوساله بیرون می‌آمد، مردم را از دین موسی (ع) متزلزل ساخت و به طرف سامری کشاند. قرآن کریم به عیب‌جویی از بنی‌اسرائیل به سبب پیروی از موجود بیجانی که قادر به سخن گفتن نیست و توانایی ارائه طریق را نیز ندارد، می‌پردازد که این عمل را در قبال وانهادن انسان تبلیغ‌کننده به راه راست انجام می‌دهند. تبلیغات ابزاری به جهت تنوع و جذآبیت می‌توانند مؤثرتر از تبلیغات انسانی واقع شوند. لذا می‌باید حداکثر تلاش را در جهت مجهز شدن به روشهای نو در بهره‌گیری از آنها انجام داد تا بتوان به اقامه فضا سازی و فرهنگ سازی مؤثر دینی پرداخت. در تبلیغات دینی، برای دستیابی به موفقیت در این عرصه، می‌باید از سه محور به کارگرفته شده در قرآن که در راستای این مهم پیشنهاد شده‌اند استفاده کرد:

الف) امر به معروف و نهی از منکر: حمایت از فرهنگ برای حفظ و صیانت آن امری لازم است. این شیوه همه ادیان و افکار جوامعی است که کم و بیش به شکل نظام مند درآمده باشند که با استفاده از اجبار اجتماعی در قالب قوانین و مقررات، سیستم قضایی و... که همان ابزار صیانت است، از آنها حمایت می‌کند تا بتوانند توقع اجرایی شدنشان را داشته باشد. سخن امام محمدباقر (ع) در تجلیل از این امر مهم، نشان از این اهمیت دارد: «إِنَّ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ سَبِيلُ الْأَنْبِيَاءِ وَ مِنْهَاجُ الصُّلَحَاءِ فَرِيضَةٌ عَظِيمَةٌ بِهَا تُقَامُ الْفَرَائِضُ وَ تَأْمَنُ الْمَذَاهِبُ وَ تَجْلُ الْمَكَاسِبُ وَ تَرِدُ الْمَظَالِمُ وَ تَعْمُرُ الْأَرْضُ وَ يَنْتَصِفُ مِنَ الْأَعْدَاءِ وَ يَسْتَقِيمُ الْأَمْرُ» (قائمی، ۱۳۶۵: ۱۳۰؛ جوادی آملی، ۱۳۸۷/الف، ج ۱۲: ۳۳۲؛ حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۶: ۱۱۹). دین اسلام به عنوان یک سیستم نظام مند، امر به معروف و نهی از منکر را برای یادآوری و انگیزش در واداشتن دیگران به انجام موضوعات دینی در درون این سیستم طراحی کرده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۵۵۷). به دلیل

مهندسی فرهنگی نهادینه کردن موضوعات دینی در جامعه با رویکرد قرآنی ♦ ۵۳۳

اهمیت کارکرد این ابزار، قرآن کریم به کارگیری این دو روش را، به صورت توأمان پیشنهاد می‌کند:

- روش تخصصی و سازمانی: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ...» (آل عمران: ۱۰۴). (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۳۰۵؛ قرآنی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۱۲۵؛ شاذلی، ۱۴۱۲، ج ۱: ۴۴۴)

- روش عمومی و فردی: «كُتِبَ عَلَيْكُمُ خَيْرٌ مِمَّا تُحِبُّونَ أَلَّا تُخْرِجُوا النَّاسَ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ...» (آل عمران: ۱۱۰)

باید توجه داشت امروزه برای موفقیت، نیازمند نوسازی روشهای امر به معروف و نهی از منکر هستیم و سازمان متولی این امر باید آن را به صورت غیر مستقیم، طوری که افراد آن را به چشم یک محدودیت و حصار اجتماعی یا اجبار ننگرند، به جامعه تزریق کند.

ب) انگیزش: انگیزه، عاملی است که شخص را به انجام عملی معین بدون اجبار و با میل و اراده خویش متمایل می‌سازد (علاقه‌بند، ۱۳۸۱: ۱۶۹) که می‌تواند در اشکال گوناگونی بروز پیدا کند. «تشویق» از ابزاری است که در تربیت آدمی و گرایش افراد به انجام اموری که بدان فراخوانده می‌شوند، تأثیر شگرفی دارد. از آنجا که طبع آدمی خواهان برتری بر دیگران است، ستایش و مدح وی می‌تواند عامل مهمی در تسهیل امور باشد و این امر سبب نهادینه شدن موضوعات دینی می‌شود. آیات تشویقی فراوانی که در قرآن کریم بعد از بیان موضوعات دینی ارائه شده‌اند، از این امر حکایت دارند: «وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَتَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرْبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ... سَيُدْخِلُهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ...» (توبه: ۹۹). (اکبری، ۱۳۷۶: ۱۱۴)

تشویق نه تنها فرد را مجبور به پذیرش می‌کند، بلکه علاقه و رغبت نیز ایجاد می‌کند و همین امر، فرد را متمایل به انجام موضوعات به طور خودکار و بدون استفاده از زور می‌کند. لذا از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

ج) الگوسازی: قرآن کریم سرشار از نمونه‌های الگویی جوامع پویا و کارآمد و همچنین جوامعی که گرفتار هلاکت و سختی شده‌اند، انسانهای صالح و تمدنهای پویا، روشهای تربیت بشر و ... است که خود را هدایت‌کننده به استوارترین راهها معرفی می‌کند. بهره‌گیری از روشهای قرآن کریم در الگوسازی، ما را در انجام این هدف یاری می‌رساند؛ همانند آیه «لَقَدْ

۵۳۴ ♦ مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی ۵۶

كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ (احزاب: ۲۱) که در شأن حضرت محمد(ص) نازل شده است و شخصیت ایشان، صفات و خصلتهای وی و در کل، تمام زندگی ایشان را الگوی همیشگی برای پیروی می‌داند. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶: ۴۳۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷: ۲۴۲؛ قرائتی، ۹۱۳۸۳، ج ۹: ۳۴۵؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳: ۵۳۱)

اهمیت دیگر استفاده از الگو در این است که نیاز به استفاده از زور و اعمال قدرت که سبب شود پذیرش به طور اجباری صورت پذیرد، وجود نخواهد داشت و افراد با میل و رغبت خود، به تقلید می‌پردازند و در شبیه شدن به فرد مورد نظر از هیچ کوششی فرو گذار نکرده، از اینکه دیگران او را مانند رهبر فکری خود قلمداد کنند، لذت خواهند برد. هر فردی به مقتضای فطرتش، معیارهای برتری را درک می‌کند. لذا معرفی الگوها و انسانهای برتر، خود به خود زمینه پذیرش آنها را نیز فراهم می‌کند. قرآن کریم بندگان صالح و انبیا را هم در زندگی فردی و هم در حیات اجتماعی، به دلیل وظیفه هدایتگری آنان الگوهای مناسبی می‌داند. (جوادی آملی، ۱۳۸۵/الف: ۱۴۰)

- آموزش

آموزش از راههای نشر اندیشه و به معنای فهماندن مفاهیم به افراد است که سبب ایجاد شناختی می‌شود که مبنای عمل افراد خواهد شد (فائمی، ۱۳۶۵: ۲۸؛ حکیمی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۰۵؛ جوادی آملی، ۱۳۸۷/ب: ۱۲۳). اهمیت به کارگیری این ابزار چنان است که به عنوان اولین نعمت از سی و اندی نعمت شمرده شده در سوره الرحمن، از آن نام برده شده است؛ در حالی که می‌بایست بعد از نعمت آفرینش و نعمت تعلیم بیان، از آن یاد می‌شده است که مقدم بر آن هستند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۳: ۹۶؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۱۵۶؛ طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۴: ۲۱۷؛ شاذلی، ۱۴۱۲، ج ۶: ۳۴۴۶؛ مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۷: ۲۰۴)

در امر آموزش، محدود کردن اصل یادگیری به تعلیمات آموزشگاهی، امری اشتباه است. فرد با حضور در جامعه و از طریق گروههای مختلف به صورت ناخودآگاه و غیر رسمی موضوعات بسیاری را آموزش می‌بیند (استوتزل، ۱۳۶۸: ۹۴). قرآن کریم نیز راههای آموزش را متنوع ارزیابی کرده، شواهدی را بر این امر ذکر می‌کند:

۱. آموزش از راه مشاهده و الهام‌گیری از طبیعت؛ چنانکه قابیل از کلاغ در دفن برادرش مدد گرفت (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۳: ۷۱): «فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُوَارِي سَوْأَةً أُخِيهِ...» (ماتده: ۳۱)

مهندسی فرهنگی نهادینه کردن موضوعات دینی در جامعه با رویکرد قرآنی ♦ ۵۳۵

۲. آموزش از راه الگوبرداری؛ چنانکه زکریا از مریم (س) الگوبرداری می‌کند: «كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنْ بَرَدَأَ اللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ». (آل عمران: ۳۷)

برای دستیابی به قدرت آموزش در نهادینه‌سازی موضوعات دینی، باید از همه قابلیت‌های آموزش در این امر استفاده کرد.

ج) نتیجه

برای به دست آوردن موفقیت در زمینه تربیت دینی، نیازمند نهادینه‌سازی و به عبارتی؛ به عادت در آوردن موضوعات در جامعه هستیم. از دیدگاه قرآن برای رسیدن به موفقیت در این امر باید از سه بُعد فضا‌سازی، فرهنگ‌سازی و ابزار- به صورت توأمان- استفاده کرد. در فضا‌سازی که به معنای ایجاد بستر متناسب با موضوع مورد نظر است، باید از دو اصل برادری و یاد معاد برای تأثیرگذاری بیشتر فضا استفاده کرد؛ آنچنان که شیوه پیامبران (ص) بوده است. در فرهنگ‌سازی دینی که به معنای نمود عینی دادن به ارزشهای دینی در عملکرد افراد است و در فضای ایجاد شده قابل تحقق است، می‌باید از خانواده و نهاد آموزش و پرورش به عنوان اصلی‌ترین ناشران فرهنگ در این امر مدد گرفت. برای داشتن فضای مناسب جهت انجام فرهنگ‌سازی دینی، نیازمند استفاده از ابزار قدرتمند تبلیغات انسانی و ابزاری و آموزش هستیم. ارزش تبلیغات در نهادینه‌سازی موضوعات دینی از آموزش بیشتر است و در این بین، تبلیغات ابزاری به جهت تنوع آن، از مقبولیت بیشتری برخوردار است. آنچه سبب رساندن تبلیغ به مرحله موفقیت می‌شود، توجه به عنصر زمان و بهره‌گیری از شیوه‌های نوین در این مورد است. استفاده از امر به معروف و نهی از منکر، الگوسازی و ایجاد انگیزه که راهکارهای پیشنهادی قرآن برای ترویج موضوعات دینی است و توجه به نوسازی آنها، سبب دستیابی به نهادینه‌سازی موضوعات دینی می‌شود.

منابع

- قرآن کریم (ترجمه مکارم شیرازی).
- نهج البلاغه (صبحی صالح).
- آبرکرامبی، نیکلاس؛ استفن هیل و برایان اس. ترنر (۱۳۶۷)؛ فرهنگ جامعه‌شناسی، ترجمه حسن پویان، [بی‌جا]، چاپخس.
- آراسته‌خو، محمد (۱۳۷۰)؛ نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات علمی - اجتماعی، تهران، گستره، چ دوم.
- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۷۴)؛ اندیشه اجتماعی متفکران مسلمان از فارابی تا ابن خلدون، تهران، سروش.
- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۸۶)؛ تلویزیون رسانه دینی، آینه پیوندی میان خانواده، دولت و دین در ایران، تهران، طرح آینده.
- آشنا، حسام‌الدین (۱۳۸۴)؛ از سیاست تا فرهنگ، تهران، سروش.
- آشوری، داریوش (۱۳۸۰)؛ تعریفها و مفهومی فرهنگ، تهران، آگاه.
- ارغنده‌پور، کریم (۱۳۸۳)؛ «آینده‌اندیشی و مطالعات فرهنگی»، مجموعه مقالات دومین کارگاه آینده‌اندیشی، تهران، مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- استوتزل، ژان (۱۳۶۸)؛ روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه محمدعلی کاردان، تهران، دانشگاه تهران.
- اسمیت، آلفرد جی. (۱۳۷۹)؛ ارتباطات و فرهنگ (۱)، ترجمه مهدی بابایی اهری، تهران، سمت.
- اشرف جودت، تقی‌علی (۱۳۷۸)؛ نقش عادت در تربیت اسلامی، تهران، امیرکبیر.
- اکبری، محمدرضا (۱۳۷۶)؛ تحلیلی نو و عملی از حجاب در عصر حاضر، [بی‌جا]، پیام عترت، چ دوم.
- الیثی الواسطی، کافی‌الدین علی بن محمد (۱۳۷۶)؛ عیون الحکم و المواعظ، تحقیق حسین حسنی بیرجندی، قم، دارالحدیث.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۴)؛ روحانیت و حوزه‌های علمیه از دیدگاه امام خمینی (س)، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چ سوم.
- بخارایی، شکوه (۱۳۹۱)؛ «فضاسازی در داستان»، وبلاگ هنر داستان، ۲۹ شهریور.
- برن، آگ و نیم کوف (۱۳۸۰)؛ زمینه جامعه‌شناسی، ترجمه امیرحسین آریان‌پور، تهران، گستره، چ سیزدهم.
- بیرو، آلن (۱۳۷۰)؛ فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه دکتر باقر ساروخانی، تهران، کیهان، چ دوم.

مهندسی فرهنگی نهادینه کردن موضوعات دینی در جامعه با رویکرد قرآنی ♦ ۵۳۷

- بیگی، روح‌الله (۱۳۸۹)؛ ارزشهای اجتماعی در قرآن، قم، اسوه، چ دوم.
- پارسا، محمد (۱۳۸۱)؛ روان‌شناسی رشد کودک و نوجوان، تهران، بعث، چ پانزدهم.
- پیروزمند، علیرضا (۱۳۸۶)؛ نقش دین در مهندسی فرهنگی کشور، تهران، اداره کل روابط عمومی و اطلاع‌رسانی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- تمنا، وحید (۱۳۸۳)؛ جامعه‌شناسی، تهران، مشاوران آموزش، چ نهم.
- جعفری، یعقوب (بی‌تا)؛ تفسیر کوثر، [بی‌جا]، [بی‌نا].
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵/الف)؛ مبادی اخلاق در قرآن، قم، اسراء، چ پنجم.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵/ب)؛ هدایت در قرآن، قم، اسراء، چ دوم.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷/الف)؛ تفسیر تسنیم، تحقیق علی اسلامی، قم، اسراء، چ هفتم.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷/ب)؛ جامعه در قرآن، تحقیق مصطفی خلیل، قم، اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷/ج)؛ سیره پیامبران در قرآن، قم، اسراء، چ پنجم.
- جوادی یگانه، محمدرضا و حمید عبداللہیان (۱۳۸۶)؛ دین و رسانه، تهران، طرح آینده.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ق)؛ وسایل الشیعه الی تحصیل مسایل الشریعه، قم، آل‌البیت، چ دوم.
- حسینی، محمدحسن (بی‌تا)، نوسازی جامعه از دیدگاه امام خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- حکیمی، محمدرضا؛ محمد و علی (۱۳۷۱)؛ الحیاه، ترجمه احمد آرام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۸۶)؛ جامعه‌سازی قرآنی، قم، دلیل ما، چ هشتم.
- داستانی بیدکی، علی (۱۳۷۸)؛ جهان اسلام از دیدگاه امام خمینی (ره)، تهران، مؤسسه امام خمینی (ره).
- ربانی، رسول و فریدون وحید (۱۳۸۱)؛ جامعه‌شناسی شهری، اصفهان، دانشگاه اصفهان.
- رسایی، داود (بی‌تا)؛ حکومت اسلامی از نظر ابن خلدون، [بی‌جا]، [بی‌نا].
- روابط عمومی صدا و سیما (۱۳۶۳)؛ صدا و سیما در کلام امام خمینی (ره)، تهران، سروش.
- زمخشری، محمود (۱۴۰۷ ق)؛ الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل، بیروت، دارالکتاب عربی، چ سوم.

۵۳۸ ◆ مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی ۵۶

- زندوایان نایینی، احمد؛ روح‌الله کهکی و صادق شمشادی (۱۳۹۰)؛ نقش آموزش و پرورش در مهندسی فرهنگی، تهران، شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- زورق، محمدحسن (۱۳۶۸)؛ مبانی تبلیغ، تهران، سروش.
- ساروخانی، باقر (۱۳۷۰)؛ دایره المعارف علوم اجتماعی، تهران، کیهان.
- سبحانی‌نژاد، مهدی؛ عبدالله افشار و محمد نوروزی (۱۳۸۸)؛ تبیین جایگاه رسانه ملی در ساختار مهندسی فرهنگی کشور به منظور مواجهه پویا با تهاجم فرهنگی غرب، تهران، شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- شاذلی، سید قطب (۱۴۱۲ ق)؛ فی ظلال القرآن، بیروت، دارالشروق، چ هفدهم.
- شریعتمداری، علی (۱۳۶۵)؛ جامعه و تعلیم و تربیت (مبانی تربیت جدید)، تهران، امیرکبیر، چ ششم.
- شعاری‌نژاد، علی‌اکب (۱۳۸۶)؛ فلسفه آموزش و پرورش، تهران، امیرکبیر، چ هشتم.
- شوکانی، محمدبن علی (۱۴۱۴ ق)؛ فتح القدير، دمشق، دارالکلم الطیب.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۷۹)؛ ابن خلدون و علوم اجتماعی، تهران، طرح نو، چ دوم.
- طباطبایی، سید محمدحسین (بی‌تا)؛ آموزش دین، قم، انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴)؛ تفسیر المیزان، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، قم، جامعه مدرسین حوزه، چ پنجم.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۶ ق)؛ سنن النبی، قم، مؤسسه نشر اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۷)؛ جوامع الجامع، قم، دانشگاه و مدیریت حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۶۰)؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، فراهانی.
- علاقه‌بند، علی (۱۳۸۱)؛ مبانی نظری و اصول مدیریت آموزشی، تهران، روان، چ چهاردهم.
- فلاح‌زاده، محمدحسین (بی‌تا)؛ روش بیان احکام، قم، جامعه الزهرا.
- فیض کاشانی، ملا محسن (۱۴۱۵ ق)؛ تفسیر الصافی، تهران، الصدر، چ دوم.
- قائمی، علی (۱۳۶۵)؛ زمینه تربیت، تهران، امیرکبیر، چ چهارم.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۳)؛ تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چ یازدهم.
- کوش، دنی (۱۳۸۱)؛ مفهوم فرهنگ در علوم اجتماعی، ترجمه فریدون وحید، تهران، سروش.
- گروه مطالعاتی دانشکده امنیت ملی (۱۳۸۸)؛ تهدیدات رسانه‌ای و راهبردهای مقابله، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی.
- گولد، جولیس و ویلیام ال. کولب (۱۳۶۷)؛ فرهنگ علوم اجتماعی، تهران، مازیار.

مهندسی فرهنگی نهادینه کردن موضوعات دینی در جامعه با رویکرد قرآنی ♦ ۵۳۹

- مازندرانی، محمد صالح (۱۴۲۱ ق)؛ شرح اصول کافی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۰)؛ تبلیغ در قرآن و حدیث، ترجمه علی نصیری، قم، دارالحدیث.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۴۱۶ ق)؛ میزان الحکمه، قم، دارالحدیث.
- محمودیان، حسین؛ محمدرضا شرفی، سهیلا خوشبین و احمد احمدی (۱۳۸۳)؛ دانش خانواده، تهران، سمت، چ دوم.
- مرتضوی، سید ضیا (۱۳۸۸)؛ «بایسته‌های پژوهشها در اندیشه و فقه سیاسی»، تبیان، ۲۳ تیرماه: www.Tebyan.net
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۱)؛ آشنایی با قرآن، تفسیر سوره نور، تهران، صدرا، چ چهاردهم.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶/الف)؛ اسلام و نیازهای زمان، تهران، صدرا، چ هجدهم.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷)؛ پیرامون جمهوری اسلامی ایران، تهران، صدرا، چ هشتم.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷)؛ تبلیغ و مبلغ در آثار شهید مطهری، به کوشش عبدالرحیم موگهی، قم، سازمان تبلیغات اسلامی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶/ب)؛ تعلیم و تربیت در اسلام، تهران، صدرا، چ پنجاه و سوم.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۷۵)؛ تاریخ قرآن، تهران، سمت.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ ق)؛ تفسیر کاشف، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)؛ تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- ملکی، حسن (۱۳۸۶)؛ مهندسی فرهنگی از طریق آموزشهای رسمی، تهران، اداره کل روابط عمومی و اطلاع‌رسانی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- میرزمانی، اعظم؛ نسرین‌السادات ذوالفقاری و معصومه کرامتی (۱۳۹۰)؛ بررسی رابطه میان مهندسی فرهنگی و سند چشم‌انداز ایران ۱۴۰۴، تهران، شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- میرفردی، اصغر (۱۳۸۶)؛ جامعه‌پذیری، فرهنگ‌پذیری و مهندسی فرهنگ، تهران، اداره کل روابط عمومی و اطلاع‌رسانی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- نجفی خمینی، محمدجواد (۱۳۹۸ ق)؛ تفسیر آسان، تهران، انتشارات اسلامیه.
- نقشه جامع علمی کشور (۱۳۸۹)؛ شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- نویسندگان (بی‌تا)؛ فرهنگ فلسفه و علوم اجتماعی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی.
- نیلی‌پور، مهدی (۱۳۸۷)؛ مهندسی و مدیریت فرهنگی، اصفهان، مرغ سلیمان.
- هوور، استوارت ام. و نات لاندبای (۱۳۸۲)؛ بازاندیشی درباره رسانه، دین و فرهنگ، ترجمه

۵۴۰ ◆ مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی ۵۶

مسعود آریایی‌نیا، تهران، سروش و مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش برنامه‌ای صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.

